

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.82(477)

С.В. ЛУЧКО,

*кандидат юридичних наук, викладач кафедри права
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено формуванню цілісної методології дослідження пенітенціарної системи України. Обґрунтовано доцільність використання таких методів, як порівняльно-правовий, структурно-функціональний, системний, формально-юридичний, логічний, статистичний, спостереження, опитування, аналізу документів, філософської діалектики, сходження від простого до складного і від абстрактного до конкретного.

Ключові слова: пенітенціарна система, дослідження, метод, методологія, наука.

Постановка проблеми. Визначення поняття пенітенціарної системи України, а також конструктивне розв'язання таких завдань, як проведення історико-правового аналізу функціонування пенітенціарної системи України; вивчення зарубіжного досвіду функціонування пенітенціарних систем; визначення структури пенітенціарної системи України; аналіз правового забезпечення функціонування пенітенціарної системи України; обґрунтування завдань та функцій функціонування пенітенціарної системи України; розробка концепції функціонування пенітенціарної системи України; удосконалення функціонування пенітенціарної системи України, а також вирішення низки інших проблем функціонування пенітенціарної системи України вимагає формування цілісної методології її дослідження.

Аналіз останніх досліджень, публікацій. Методологія дослідження пенітенціарної системи України сьогодні залишається однією із найменш розроблених галузей. Такий стан наукових розробок у цій сфері пов'язаний як з об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Водночас актуальні проблеми, пов'язані з виконанням та відбуванням покарань у вітчизняній та зарубіжній науці досліджували і продовжують досліджувати такі вчені, як Ю.М. Антонян, В.А. Бадира, І.Г. Богатирьов, О.І. Богатирьова, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, А.В. Кирилюк, В.В. Коваленко, О.Г. Колб, В.О. Корчинський, М.П. Мелентьев, В.О. Меркулова, О.С. Міхлін, О.О. Наташев, О.І. Осауленко, М.С. Пузирьов, Г.О. Радов, О.Л. Ременсон, А.Х. Степанюк, М.О. Стручков, Ю.М. Ткачевський, В.М. Трубников, С.Я. Фаренюк, С.В. Царюк, І.В. Шмаров, І.С. Яковець та ін. Незважаючи на це, переважна більшість вітчизняних дослідників не мали вагомих підстав детально розробити проблеми функціонування пенітенціарної системи України в силу відсутності на той чи інший час у державі відповідної служби – пенітенціарної, яка була «узаконована» Указами Президента України 2010–2011 рр. [1, 2].

Виклад основного матеріалу. Процес становлення нового знання про те чи інше явище правової дійсності являє собою певну систему отримання, накопичення, аналізу, узагальнення й осмислення фактів, що мають наукове значення, з подальшим закріпленням

отриманих результатів і висновків у теоріях, концепціях, поглядах, нормативних актах тощо. Це складний за структурою й об'ємний за кількістю інформації, яку необхідно переробити дослідникові, багатоетапний процес, у якому прирощення цього знання відбувається за відповідними принципами й закономірностями, що належать до царини методології наукового пізнання [3, с. 72]. На сучасному етапі розвитку пенітенціарної науки методологічний інструментарій відповідних досліджень залишається переважно атрибутивною складовою дисертаційних робіт і монографій, оскільки будь-яке серйозне дослідження розпочинається з окреслення методологічних засад щодо напрямів здобуття необхідної інформації, її творчої переробки й закріплення значущих фактів. Тому методологія зумовлює змістовність та істинність одержаних результатів і висновків наукового дослідження.

Поняття «методологія» (від грец. μέθοδος – правильний шлях, шлях дослідження) по-різному тлумачиться у сучасній юридичній науці. У широкому розумінні термін «методологія» розуміється як теорія людської діяльності – «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, але й виробництво. Звідси виходить, що методологія ... є теорія людської діяльності» [4, с. 6]. У вузькому розумінні під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження [5, с. 5–6].

Під методологією правової науки сучасні вчені розуміють: вчення про методи пізнання, теоретичне обґрунтування використаних у науці методів і способів пізнання; теорію методів, сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження явищ; систему певних теорій, гносеологічних й онтологічних принципів, законів і категорій, що опосередковують загальні властивості й зв'язки буття і наукового пізнання; учення про принципи побудови, форми та засоби наукового пізнання тощо. Незважаючи на наявні розбіжності у згаданих визначеннях, можна переконливо стверджувати, що всі вони надають найзагальніші уявлення про сутність і зміст поняття методології юридичної науки [6–8].

На нашу думку, методологія дослідження пенітенціарної системи України є ученням про світогляд і систему наукових підходів, принципів, методів, прийомів і способів пізнання й об'єктивної оцінки ідеології функціонування органів і установ виконання покарань, чинного кримінально-виконавчого законодавства та правових механізмів діяльності Державної пенітенціарної служби України й інших соціальних інституцій щодо досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Методологія дослідження проблем функціонування пенітенціарної системи України у своєму арсеналі містить різнопорядкові за змістом і формою методи. Як зазначає О.Ф. Скакун, у сучасній юридичній науці найбільш функціональним як в абстрактному, так і науковому значенні є таке визначення поняття «метод»: по-перше, як системи конкретних способів та принципів досягнення мети дослідження; та, по-друге, як системи інструментів (засобів) дослідження [9, с. 6]. У свою чергу, способи являють собою систему прийомів, що допомагають досягти певних результатів (дедукція та індукція, аналіз та синтез, узагальнення тощо). Водночас, принципи (історизму, сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного та історичного, конкретного та абстрактного тощо), які зазвичай формуються на рівні методів чи методологічних підходів (філософських і загальнонаукових, але не окремо наукових), завдяки своєму імперативному характеру мають забезпечувати концептуальність дослідження [10, с. 10].

Визначивши понятійний аспект методології дослідження пенітенціарної системи України, вважаємо за логічне здійснити перехід до аналізу сукупності методів, використаних автором при дослідженні відповідного інституту механізму Української держави.

Зокрема, при дослідженні пенітенціарної системи України доцільним є використання **порівняльно-правового методу**. Відома народна мудрість говорить: «Усе пізнається у порівнянні». Порівнюючи, ми можемо виявити позитивні моменти і тенденції розвитку. Порівняння розуміється як процес відображення і фіксації відношень тотожності, схожості у правових явищах різних держав, а порівнянню піддається одиничне, особливе і загальне у таких явищах. Юридична компаративістика – це насамперед виявлення всезагального, загального, різного та унікального у правових явищах [11, с. 34–36]. Передумовою до проникнення в сутність зазначених явищ стає пошук їх загальних рис, опанування властивих їм закономірностей.

Автори першого вітчизняного навчального посібника «Порівняльне кримінально-виконавче право» І.Г. Богатирьов, І.М. Копотун, М.С. Пузирьов довели, що у процесі удосконалення правового регулювання та практики застосування кримінальних покарань необхідно враховувати та використовувати позитивний досвід цієї діяльності у зарубіжних державах [12, с. 8]. Поряд із цим при застосуванні порівняльно-правового методу в дослідженні проблем функціонування пенітенціарної системи України не ставиться за мету цілковитої імплементації зарубіжного пенітенціарного законодавства в частині регулювання виконання та відбування кримінальних покарань, оскільки, як зазначає М.С. Пузирьов, подібні запозичення можливі лише з урахуванням специфіки економічного та соціального розвитку України, особливостей вітчизняної кримінально-виконавчої системи, історичного досвіду і традицій нашого народу, особливостей національної психології тощо [13, с. 44]. Заслуговує на увагу спроба М.С. Пузирьова виділити й обґрунтувати види досліджень у порівняльному кримінально-виконавчому праві [14]. Зокрема, названий науковець пропонує класифікувати дослідження у порівняльному кримінально-виконавчому праві на такі види:

1. *Діахронне і синхронне порівняння.* Об'єктом порівняння у сфері кримінально-виконавчих правовідносин можуть бути пенітенціарні системи та їхні компоненти, що існують в різні історичні часи. Таке порівняння називається *діахронним* (оскільки воно має історичний, тобто діахронний характер). Однак найчастіше об'єктом порівняння є пенітенціарні системи, що існують в одні історичні часи (*синхронне порівняння*).

2. *Бінарне та мультипорівняння.* При порівнянні двох пенітенціарних систем маємо так зване *бінарне порівняння* (наприклад, порівняння пенітенціарної системи України та пенітенціарної системи США), при порівнянні більше двох систем – *мультипорівняння* (наприклад, для порівняння можна обрати пенітенціарні системи певного географічного регіону (континенту) – Європи).

3. *Внутрішнє і зовнішнє порівняння.* *Внутрішнє порівняння* – це порівняння елементів пенітенціарної системи однієї держави. Воно дозволяє дати загальну характеристику окремої національної пенітенціарної системи. При внутрішньому порівнянні найчастіше йдеться про дослідження пенітенціарних систем (кримінально-виконавчого законодавства) федеративних держав. Прикладом останнього є порівняння кримінально-виконавчого законодавства штатів у США (так зване міжштатне порівняння). *Зовнішнє порівняння* – це порівняння, в якому досліджуються національні пенітенціарні системи, принаймні, хоча б двох держав.

4. *Макро-, мікро- та інституціональне порівняння.* Залежно від об'єктів порівняння М.С. Пузирьов виділяє такі рівні:

– перший і найнижчий рівень – це порівняння норм кримінально-виконавчого (іноді – кримінального) права (*мікропорівняння*). Тут ідеться переважно про порівняння юридично-технічних моментів, завдяки чому виявляється і систематизується емпіричний правовий матеріал (окремі норми кримінально-виконавчого (подекуди – кримінального) права, їх частини тощо). Дослідження на цьому рівні порівняння є відносно простим;

– другий, середній рівень – це порівняння правових інститутів і галузей права (*інституціональне* або *галузеве порівняння*). Дослідження правових інститутів та галузей має доповнюватися вивченням соціальних факторів у зв'язку з пенітенціарною системою в цілому;

– третій, верхній рівень – це порівняння пенітенціарних систем у цілому (*макропорівняння*). Порівняння пенітенціарних систем у їхньому цілісному вигляді має враховувати процес їх формування і функціонування, основні принципи, джерела кримінально-виконавчого права, соціальну основу і тому є значно складнішим, ніж мікропорівняння та інституціональне порівняння. Саме цей рівень досліджень найактивніше використовується в порівняльному кримінально-виконавчому праві [14, с. 133–134].

5. *Нормативне та функціональне порівняння.* При *нормативному порівнянні* відправним пунктом дослідження є схожі правові норми, інститути, законодавчі акти. Іноді такий підхід трактується як формально-юридичний (догматичний) аналіз, доктринальні традиції якого були закладені ще на світанку виникнення порівняльного правознавства в ХІХ ст. *Функціональне порівняння* – це дослідження правових засобів вирішення однакових соціальних і правових проблем різними пенітенціарними системами. Функціональне

порівняння починається не з визнання певних правових норм та інститутів як відправного пункту порівняння, а з висування певної соціальної проблеми, і вже потім відбувається пошук правової норми або інституту, за допомогою яких цю проблему може бути вирішено. І функціональне, і нормативне порівняння мають право на існування. Якщо вони поєднуються, то виникає змішане порівняння. Сучасний етап розвитку порівняльного кримінально-виконавчого права диктує необхідність саме такого виду порівняння [14, с. 134–135].

Названі види досліджень вважаємо за доцільне використовувати як при проведенні історико-правового аналізу функціонування пенітенціарної системи України, так і при вивченні зарубіжного досвіду функціонування пенітенціарних систем з метою вироблення пропозицій з удосконалення відповідного інституту механізму Української держави.

Зрозуміло, що результати будь-якого наукового дослідження, у тому числі функціонування пенітенціарної системи України, не можуть бути достовірними, якщо використано лише один метод. Тому методологію такого дослідження має складати система загально-наукових та спеціально-наукових методів, які забезпечать об'єктивний аналіз досліджуваного предмета. З урахуванням специфіки дослідження пенітенціарної системи України ми плануємо застосувати, крім порівняльно-правового, в їхній сукупності й такі методи:

– **структурно-функціональний**. Він у дослідженні функціонування пенітенціарної системи України також має особливе значення, оскільки досліджуються та порівнюються між собою дуже багато явищ пенітенціарної теорії та практики, і лише за його допомогою відповідні об'єкти можливо дослідити як взаємопов'язані елементи цілісної пенітенціарної системи тієї або іншої держави;

– **системного аналізу (системний)**. Саме системний метод зобов'язує проводити дослідження пенітенціарної системи України як цілісної множини, що складається з підсистем і елементів. Система права, що існує у будь-якій державі, складається з відповідних підсистем – галузей, підгалузей, інститутів (скажімо, в кримінально-виконавчому праві – інститут органів і установ виконання покарань) тощо. Урахування цього методу при здійсненні дослідження пенітенціарної системи України дасть змогу порівняти між собою відповідне одичне, особливе і загальне в пенітенціарних явищах, типові, а не випадкові факти;

– **догматичний (формально-юридичний)**. Цей метод, який за висловом Ієринга, є «абеткою права», виходить з правила: *forma legalis – forma essentialis* (юридична форма – це істотна форма), і дозволяє вивчати право як таке, у «чистому виді», поза його зв'язком з економікою, політикою, мораллю тощо. Призначення цього методу в дослідженні пенітенціарної системи України полягає в аналізі чинного кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування, у виявленні очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішні сутнісні сторони і зв'язки. Він здійснюється за допомогою формально логічних прийомів: аналізу і синтезу, індукції і дедукції, абстракції та інших, і дозволяє виробити поняття, описати, узагальнити, класифікувати, систематизувати, передати отримане знання ясним, цілком визначеним чином [15, с. 35; 16, с. 15];

– **логічний**. Цей метод дозволить, з одного боку, виявити логічні помилки, присутні в окремих положеннях кримінально-виконавчого законодавства, певну непослідовність законодавців окремих держав, не сприймати як істинні й заперечити деякі хибні судження науковців, а з іншого – сконцентруватися на предметі дослідження і відволіктися від несуттєвого;

– **статистичний**. Загалом цей метод використовується для встановлення статистичних даних про: кількість органів і установ виконання покарань і засуджених, які відбувають різні види кримінальних покарань; кількість вчинених в органах і установах виконання покарань злочинів (пенітенціарна злочинність); кількісно-якісні показники застосування того чи іншого пенітенціарного інституту (наприклад, щодо кількості та якісної характеристики засуджених, звільнених від відбування покарання за однією з підстав, передбачених ст. 152 КВК України) тощо.

– при збиранні емпіричного матеріалу доцільно використовувати **метод включеного спостереження**. Загалом наукове спостереження є цілеспрямованим, організованим сприйняттям предметів і явищ навколишнього світу [17, с. 53]. Цей метод автором планується застосовувати під час проходження практики, стажування на посадах в органах і установах виконання покарань. Під час застосування цього методу дослідник виявляється на

виду у засуджених, тому що проводить із ними більшу частину часу. При застосуванні цього методу, як і при відкритому спостереженні, слід дотримуватися низки умов, встановлених дослідниками та таких, що отримали своє застосування й підтвердження у нашій практиці. Перш за все слід подолати стани тривожності, підозрливості, сумнівів, песимізму, скептицизму, замкнутості, характерні для засуджених. Для цього співробітник повинен просто сумлінно працювати, не загравати і не підігравати засудженим, бо фальш відразу стає явною. Разом із тим бути не позбавленим відчуття емпатії, але ніколи не забувати про те, з ким маєш справу, оскільки завжди можна піддатися провокації;

– **метод опитування**. Він дозволяє задовольнити вимоги якісно-кількісної визначеності досліджуваного матеріалу, оскільки: а) опитування звернене до людини, б) його процедура легко піддається формалізації і в) опитування є достатньо глибоким, щоб за його допомогою з'ясувати ті складні процеси, які розглядаються в конкретному дослідженні [18, с. 47]. У науковому дослідженні пенітенціарної системи України за допомогою цього методу планується отримати значну частину емпіричного матеріалу й перевірити чимало теоретичних висновків. Модифікаціями методу опитування є бесіда, інтерв'ю, анкетування та деякі інші. При цьому перед проведенням анкетування, крім того, що слід озвучити кінцеву мету дослідження (удосконалення теорії й практики функціонування пенітенціарної системи України), варто наголосити на тому, що дослідник від результатів дослідження не отримає особистої вигоди;

– **аналіз документів** включатиме перш за все вивчення матеріалів особових справ засуджених до різних видів кримінальних покарань. Також документальне дослідження пенітенціарної системи України має провадитися шляхом вивчення документів Державної пенітенціарної служби України (різного роду звіти, довідки, інформації та ін.).

Окрім названих спеціальних методів, відомих науці кримінально-виконавчого права, планується використати й інші. Це найзагальніший **метод філософської діалектики** щодо якого у цьому випадку мається на увазі, що функціонування пенітенціарної системи обумовлюється соціально-правовою необхідністю, зокрема історично обумовленою й науково доведеною потребою виправлення і ресоціалізації засуджених. Планується використати також **метод сходження від простого до складного і від абстрактного до конкретного**. Завдяки цьому вдасться побудувати багаторівневу структуру самого дослідження, яке складатиметься з узгоджених між собою розділів і підрозділів; при цьому з конкретних підрозділів видно, що пізнання здійснюватиметься у два етапи – спочатку об'єкт розглядатиметься як ціле, потім, за допомогою аналізу, пізнаватиметься за окремими частинами, сторонами, – і в такий спосіб відбуватиметься рух від менш змістовного до більш змістовного [16, с. 14; 19, с. 26]. При дослідженні певних пенітенціарних категорій та інших понять, їх співвідношення, створенні різних класифікацій ми користуватимемося сучасними досягненнями насамперед вітчизняної філософії, теорії права, загальної та юридичної логіки.

Наведений перелік методів, що планується використати для дослідження проблем функціонування пенітенціарної системи України, не є вичерпним, оскільки сама методологічна система кримінально-виконавчого права, якій властивий динамізм, перебуває на стадії формування і постійно поповнюється новими методами.

Висновки. Таким чином, можемо припустити, що застосована методологія дослідження проблем функціонування пенітенціарної системи України, що включає у себе систему загальнонаукових та спеціально-наукових методів із визначеною процедурою їх застосування, дозволяє сподіватися на оригінальність і достовірність отриманих у майбутньому результатів, спрямованих на удосконалення теорії й практики функціонування пенітенціарної системи України, а також відповідного галузевого законодавства.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України: Указ Президента України від 6 квіт. 2011 р. № 394/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=394%2F2011>
2. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>

3. Батиргареева В.С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія / В.С. Батиргареева. – Харків: Право, 2009. – 576 с.
4. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования / Г.П. Щедровицкий. – М., 1964. – 48 с.
5. Попов Г.Х. Проблемы теории управления / Г.Х. Попов. – М., 1970. – С. 5–6.
6. Петрова Л.В. Методологія провознавства: філософський дискурс / Л.В. Петрова // Третій Міжнародний конгрес українців, 26–29 серп. 1996 р.: Правознавство: Доп. та повідомл. – Харків, 1996. – С. 23–29.
7. Рибалова Л.М. Методологія наукового пошуку – основа технології розвиваючого навчання / Л.М. Рибалова // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. – К., 1997. – Вип. 19. – С. 206–209.
8. Козловський А.А. Гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення / А.А. Козловський // Чернівецький ун-т. Науковий вісник: зб. наук. пр. – Чернівці, 2000. – Вип. 75: Правознавство. – С. 5–9.
9. Скакун О.Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении: [открытая лекция] / О.Ф. Скакун. – Киев, Симферополь: Институт государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины; Изд-во «Логос», 2007. – 31 с. – (Сер. научно-методич. изданий «Академия сравнительного правоведения». Вып. 5).
10. Лукич Р. Методологія права / Р. Лукич. – М.: Наука, 1981. – 112 с.
11. Тихомиров О. Юридична компаративістика як сучасний етап розвитку порівняльного правознавства // Право України. – 2006. – № 5. – С. 34–36.
12. Богатирьов І.Г. Порівняльне кримінально-виконавче право: навч. посібник / І.Г. Богатирьов, І.М. Копотун, М.С. Пузирьов; за заг. ред. І.Г. Богатирьова. – К.: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. – 140 с.
13. Пузирьов М.С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайло Сергійович Пузирьов. – К., 2012. – 252 с.
14. Пузирьов М.С. Види досліджень у порівняльному кримінально-виконавчому праві / М.С. Пузирьов // Проблеми реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: матеріали науково-практичних семінарів [«Розвиток основних підходів до вправлення та ресоціалізації засуджених у пенітенціарних закладах: історичний аспект» та «Запровадження вимог європейських пенітенціарних правил у діяльність органів і установ Державної пенітенціарної служби України»] (Чернігів, 29 листоп. 2012 р., 12 груд. 2012 р.); гол. ред. О. І. Олійник. – Чернігів: Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України, 2013. – С. 132–135.
15. Общая теория государства и права: учебник / под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд. – М.: Юристъ, 2001. – 520 с.
16. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
17. Рузавин Г.И. Методы научного исследования / Г.И. Рузавин. – М.: Мысль, 1974. – 239 с.
18. Панкратов В.В. Методология и методика криминологических исследований / В.В. Панкратов. – М.: Юрид. лит., 1972. – 136 с.
19. Общая теория государства и права. Академический курс в 2 томах; отв. ред. М.Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М.: Зерцало, 1998. – 416 с.

Статья посвящена формированию целостной методологии исследования пенитенциарной системы Украины. Обоснована целесообразность использования таких методов как сравнительно-правовой, структурно-функциональный, системный, формально-юридический, логический, статистический, наблюдения, опроса, анализа документов, философской диалектики, восхождения от простого к сложному и от абстрактного к конкретному.

Ключевые слова: пенитенциарная система, исследование, метод, методология, наука.

This article is dedicated to the formation of a coherent methodology for the research of the penitentiary system of Ukraine. Feasibility of using such methods as comparative-legal, structural and functional, systematic, formal-legal, logical, statistical, observation, interviews, document analysis, philosophical dialectics, climbing from simple to complex and from the abstract to the concrete is proved.

Key words: penitentiary system, research, method, methodology, science.

Одержано 25.10.2013.